

1. A kutatás tárgya, célja

A kutatás tárgya az arab nyelvű prózairodalom egy sajátos műfajának, a *šu'ūbiyya*-nak a vizsgálata abból a szempontból, hogy kialakulását és fejlődését hogyan befolyásolták a korai 'abbāsida időszak társadalmi változásai, illetve hogy a *šu'ūbiyya*-ban tematizált kérdések feldolgozása milyen mértékben járult hozzá a társadalmi csoportok identitástudatának alakulásához.

A legnagyobb erővel a IX. században megjelenő *šu'ūbiyya* leginkább három motívummal jellemezhető: főként a perzsa származású, *mawālī* jogállású írnokok részéről irodalmi téren megnyilvánuló állásfoglalás az arabokkal szemben. Ez „*a vegyes nemzetiségű új középosztály és a befolyásos kormányzati hivatalnokok*” azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy „*a társadalmi és politikai rendszer[t], valamint az iszlám kultúra szellemiség[ét] a szászánida intézményrendszer és értékeinek alapján [alakítsák át], amely az új városi társadalom és adminisztratív osztály szemében a legszentebb ideál volt*” (Norris 1990: 31).

Ily módon a *šu'ūbiyya* nemcsak tematikáját illetően vált egyedülállóvá az arab irodalomban, de a társadalmi feszültségek irodalmi feldolgozását tekintve is. Sem előtte, sem utána nem jött létre hasonló műfaj, amely olyan élen tükrözne volna vissza a kor politikai, társadalmi és kulturális útkeresésének problémáit, mint a *šu'ūbiyya*.

Kiteljesülése az 'abbāsida kalifátus zavaros és ellentmondásokkal teli első évszázadára tehető, amikor az iszlám társadalom – végleg szakítva az arab törzsiség minden maradványával – a közösségi lét helyett az államiságot választotta. Az 'abbāsida hatalomátvétel nem egyszerű dinasztia váltást jelentett, hanem az államvezetési filozófia, az adminisztráció, a társadalmi szerkezet, az életmód és az értékrend forradalmi változását is magával hozta.

A viharos átalakulás nem volt konfliktusmentes: a társadalom egyik részét elbizonytalanította, míg a másik részét növekvő önbizalommal töltötte el. Az iszlám küldetésben korábban élen járó arabok, akik nem mulasztották el ezt érdemeik között hangoztatni, társadalmi helyzetük megrendülésével, ezzel párhuzamosan a perzsa *mawālī* felemelkedésével szembesültek. A társadalom e két jelentős etnikai tömbjének ütközései a šu'ūbita irodalomban pontosan nyomon követhetők, emiatt a kutatás irányát az irodalom kereteit túllépve kiterjesztettem a társadalom és a kultúra területére is.

A kutatás célja a társadalom – kultúra (civilizáció) – nyelv egységében vizsgált *šu'ūbiyya* társadalmi funkciójának kimutatása és annak igazolása, hogy a perzsa *mawālī* valóságos társadalmi igényének és etnikai érzelmeinek irodalmi kifejezése volt, amelynek során meghatározták és igyekeztek meg is őrizni azokat a határokat, amelyek a perzsákat elválasztották az araboktól, és amelyek egyúttal identifikációs bázisul is szolgáltak számukra. E törekvések során saját kulturális repertoárjuk is megváltozott, egyes elemei részben vagy teljesen kiüresedtek, ugyanakkor az irodalmi interakciók eredményeként elősegítették az arab identitáskép pontosabb meghatározását, végső soron pedig a kulturális repertoárjába arab és idegen elemeket egyaránt beépítő új muszlim identitás kialakulását.

2. A kutatás története, főbb problémái

A hipotézishez elvezető alapkérdésem az volt, hogy miért arabul nyilvánultak meg az arab felsőbbrendűséget, kiválóságot, tudományos és kulturális teljesítményt vitató šu'ūbiták. A válaszhoz megvizsgáltam a nyelv és a beszélőközösségek (társadalom) kapcsolatát és viszonyát. Megállapítottam, hogy habár a középkori arab társadalomszemléletben, a körülvevő világ osztályozásában, a kategóriaalkotásban és a társadalmi jelenségek elnevezésében, sőt, a származás megállapításában is kivételesen nagy szerepet játszott a beszélőközösségek és a

nyelv kapcsolata, általánosságban a nyelv nem válik szükségszerűen részévé egy csoport (etnikai) identitásának. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a közös származás, a „beleszületettség” képze, a közös kulturális tudat és a vallás időnként a nyelv összetartó erejénél is intenzívebben befolyásolja egy közösség összetartozás-tudatát, lojalitását és szolidaritását. Ennek alapján úgy vélem, a perzsa írások (és a birodalom más meghódított népei) számára az arab beszélőközösséghez való csatlakozást az arab nyelv és az arabok teljes dominanciája sorsszerűvé tette. Az arab nyelv példátlan presztízse, amely egyrészt a pogánykorban már kialakult standard irodalmi formából, másrészt az iszlámtól elválaszthatatlan kapcsolatából táplálkozott, az erre a presztízstre alapozott kulturális, majd az intézményi lingvicizmus lényegében minden más nyelvet, sőt, a standardtól eltérő arab nyelvi változatokat is elértéktelenített és használatukhoz a másodrendűség érzését tapasztotta. Az arabok politikai, gazdasági, katonai, vallási fölénye csak a beszélőközösséghez tartozók számára tette lehetővé a társadalmi mobilitást. Így ha a perzsák meg akarták őrizni korábbi társadalmi helyzetüket és kiváltságaikat, ha a társadalom elitjébe akartak emelkedni, azt csak a beszélőközösség tagjaiként tehették meg. Csatlakozásuk történhetett meggyőződésből vagy érdekből; azonosulásuk lehetett teljes, amely az eredeti etnikai kötődésnek csak halvány emlékét őrizte, de már nem nyújtotta a „beleszületettség” közösségi élményét; lehetett részleges, amelyben az eredeti identitás illeszkedett az iszlám vallási és kulturális-civilizációs közösségének határaihoz; végül lehetett konfliktusos, amely a perzsa etnikai tudat túlsúlyának megtartásával és kizárólagosságának erősítésével a nemzeti függetlenedést és önállóságot szorgalmazta.

Az anyaggyűjtés és a kutatás során több problémával szembesültem. Mindenekelőtt figyelembe kellett venni, hogy eredeti šu‘ūbita munka csak igen kis számban maradt fenn. A téma korábbi kutatói is leggyakrabban másodlagos klasszikus művekből tudták rekonstruálni a *šu‘ūbiyya* téziseit. Olyan munkákból, amelyek hosszabb-rövidebb kivonatokban őrizték meg a šu‘ūbita szerzők

gondolatait és vitapontjait, illetve állításaikkal szemben fejtették ki saját véleményüket. Hasonló problémát okozott, hogy a šu'ūbiták ellen érvelő szerzők gyakran önkényesen, inkább személyes benyomások, mint objektív vizsgálat alapján kapcsolták egyes vitapartnereikhez a šu'ūbita jelzőt. (Ennek a problémának bővebb kifejtésére a III. fejezet 1. részében kerül sor.)

A következő, amit nem szabad szem elől téveszteni, ha szépirodalmi és nem történeti dokumentumok alapján közelítünk hozzá, a középkori arab társadalom osztály- és rétegszerkezetének „*esetleges és változó*” (Szombathy 2005: 25) jellege. Az irodalmi emlékek a társadalmat két kategóriába, a köznép (*ʿamma*) és az elit (*ḥašša*) körébe sorolják anélkül, hogy ezek pontos definícióját megadnák. A társadalom teljes spektrumának objektív vizsgálatát tovább nehezíti, hogy az irodalmi emlékekből szinte kizárólag az ideálisnak vélt vagy ehhez közelítő ʿabbāsida kori városi kultúra és értékrend ismerhető meg. A szerzők a vidéki, földművelő népességet és az alsóbb népcsoportokat, tehát azokat, akiket az ideáloktól túl távoliaknak találtak, munkáikban alig említik.

Hasonló elutasítás nyilvánul meg a standardtól eltérő nyelvi változatok használóival szemben is. Igen ritkán és kevésbé rendszeres feldolgozásokból szerezhethünk ismereteket a korai ʿabbāsida időszak dialektális helyzetéről, a mindennapi beszéd állapotáról. A forrásként használt munkák egységesen stilizált irodalmi nyelven szólnak, a nyelvi változatok közötti különbségeket gyakran elmosás, a standardtól elhajló megnyilvánulásokat pedig a nyelv (és ezzel együtt a beszélő) defektusaként állítják kerülendő példaként az olvasó elé.

A témafeldolgozás jellemző módszere a leírás és az összehasonlítás, iránya kettős. A *šūʿūbiyya*-t egyik oldalról mint irodalmi műfajt helyeztem el a korai prózairodalomban. Ennek során megvizsgáltam az *adab*-irodalom kialakulását, a fogalomnak és a prózairodalomnak a fejlődését. Társadalmi jelentőségét tanulmányozva a pogánykori költészettel vettem egybe.

A téma vizsgálatának másik iránya a társadalom, ide értve a társadalmi viták köréből önmagában nehezen kiemelhető kulturális-civilizációs kérdéseket. Ebből

az irányból a *šu'ūbiyya* kiváltó okait kutattam, majd mint társadalmi funkcióval rendelkező jelenséget a közösségi tudattal összefüggésben vizsgálom.

Tekintetbe véve, hogy ha a *šu'ūbiyya*-t nem önmagában, hanem egyrészt az arab irodalomban, másrészt a korszak társadalmában elhelyezve akarom vizsgálni, akkor ezt csak úgy tehetem, ha a tanulmány fejezeteit egy-egy vezérgondolat köré szervezem, ugyanakkor biztosítom a témakörök közötti átjárhatóságot. Így lett az első fejezet meghatározó motívuma az etnikai tudat és az irodalom, a másodiké a prózairodalomban megnyilvánuló kultúra és a társadalom, a harmadiké az etnikai tudat és a társadalom viszonya, a negyediké a csoportok önmeghatározása, az integráció és asszimiláció közötti döntés.

3. A kutatás forrásai

A forrásmunkák három főbb csoportba sorolhatók. A *šu'ūbiyya* tartalmi feldolgozásához másodlagos klasszikus műveket használtam, mindenekelőtt al-Ġāḥiẓ és Ibn Qutayba munkáit:

Ġāḥiẓ, *Bayān* = Abū 'Uṭmān 'Amr b. Baḥr al-Ġāḥiẓ, *al-Bayān wa-t-tabyīn*.

Szerk. Darwīš Ġuwaydī. 2. kiadás. Ṣaydā – Bayrūt: al-Maktaba al-'Aṣriyya. 2000.

——— *Hayawān*. Abū 'Uṭmān 'Amr b. Baḥr al-Ġāḥiẓ, *Kitāb al-ḥayawān*.

Szerk. 'Abdassalām Muḥammad Hārūn. 3. kiadás. 7 kötet. Bayrūt: Dār Iḥyā' at-Turāṭ al-'Arabī. 1969.

——— *Rasā'il* = Abū 'Uṭmān 'Amr b. Baḥr al-Ġāḥiẓ, *Rasā'il al-Ġāḥiẓ*.

Szerk. 'Alī Abū Muḥim. 3 kötet. Bayrūt: Dār wa-Maktabat al-Hilāl. 1991.

Sajátos stílusának köszönhetően al-Ġāḥiẓ munkáiban hosszabb-rövidebb egységekben jelennek meg kora társadalmáról kialakított gondolatai. Ezek között

válogatva állítható össze az a kulturális program, amely egyik oldalról a társadalom széles spektrumának művelését célozza, a másik oldalról pedig a birodalom népeinek összebékítését, vagyis az egyensúlyra törekvő többes kötődésű közösségi identitás elfogadását szolgálja.

Ibn Qutayba, *Faḍl* = Abū Muḥammad ‘Abdallāh b. Muslim b. Qutayba ad-Dīnawarī, *Faḍl al-‘arab wa-t-tanbīh ‘alā ‘ulūmihim*. Szerk. Walīd Maḥmūd Ḥālīš. Abu Ḥabīb: al-Mağma‘ at-Taqaḥfī. 1998.

Ibn Qutayba monotematikus tanulmányában koncentráltan jelenik meg a *šu‘ūbiyya* teljes tematikája és a vele szembe állított arabpárti érvrendszer. Értékes forrás egyrésről, mert Abū ‘Ubayda munkásságának támadásán keresztül gyakorlati példáját adja a „šu‘ūbitává tétel” folyamatának. Másrésről megfelelő kiindulási alapot jelentett Ibn Qutayba kizárólagosságra törekvő kulturális programjának megismeréséhez.

A forrásmunkák második csoportja a különböző *šu‘ūbiyya*-értelmezések feldolgozásához nyújtott segítséget. A modern források közül kiemelendő:

Goldziher, Ignác. 1873. „A nemzetiségi kérdés az araboknál”. *MTA Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. Budapest.III: 3-64.

——— 1967^a. „The Shu‘ūbiyya.” *Muslim Studies*. 2 kötet. Szerk. S. M. Stern. Ford. C. R. Barber és S. M. Stern. London.I: 137-63.

Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen. 1962. „The Social Significance of the Shuubiyya”. *Studies on the Civilisation of Islam*. Szerk. Stanford J. Shaw és William R. Polk. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.62-73.

Norris, Harry Thirlwall. 1990. „Shu‘ūbiyyah in Arabic Literature”. *‘Abbasid Belles-Lettres. The Cambridge History of Arabic Literature*. Szerk. Ashtiany és mások. Cambridge: Cambridge University Press.31-47.

‘Aṭwān, Ḥusayn. *az-Zandaqa wa-š-šu‘ūbiyya fī-l-‘aṣr al-‘abbāsī al-awwal*. Bayrūt: Dār al-Ġamīl. Dátum nélkül.

A több kutató különböző megközelítéseire alapozva igyekeztem bizonyítani, hogy a *šu'ūbiyya* nem egy statikus irodalmi műfaj, hanem feltűnésétől a XII. századi eltűnéséig tematikájában, hőfokában, hangnemében – követve a társadalmi viták változásait – fokról fokra változott.

A *šu'ūbiyya* társadalmi jelenségeként való értelmezéséhez, a közösségi (etnikai) tudat alakulásában játszott szerepéhez a legnagyobb segítséget az alábbi tanulmányok adták:

Bindorffer Györgyi. 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Molnár Csikós László. 2007. „A kettős és többes identitások szociolingvisztikai szempontból”. *Nyelv, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22-26.) nyelvészeti előadásai. 3. kötet. Szerk. Maticsák Sándor. Budapest, Debrecen: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. I: 237-50.

Borbély Anna. 2001. „A nyelvcseré folyamata és kutatása”. *Nyelvtudományi Közlemények* 98. Szerk. Honti László és mások. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 193-215.

4. A tanulmány megállapításai

A *šu'ūbiyya* irodalmának létrehozásában meghatározó szerepet játszó, az adminisztrációban foglalkoztatott perzsa írnokok számára a történelmi-politikai események olyan körülményeket teremtettek, amelyeket kihasználva sikerült háttérbe szorítaniuk a szintén fejlett adminisztrációs hagyományokkal, gyakorlattal rendelkező más nemzetiségű (egyiptomi kopt, bizánci görög és szír titkárokat. Felemelkedésüket az 'abbāsida hatalomátvétel és -gyakorlás, valamint az állam-

igazgatás százszánida perzsa alapokra helyezése tette lehetővé, ami viszont az ő tevőleges közreműködésük nélkül nem történhetett volna meg.

A perzsa írástudó elit az új dinasztia legkorábbi támogatói közé tartozott. Segítettek az 'abbāsida hatalmi igény ideológiai háttérének kidolgozásában és terjesztésében, később az uralkodás legitimálásában. Az 'abbāsidadak – nem függetlenül mozgalmuk *hurāsān-i* gyökereitől – több generációval korábban megismerkedtek a perzsák életmódjával, hagyományaikkal és nyelvükkel. Megbízta bennük és szaktudásukban, ezért közeli segítőiket és hivatalnokaikat közülük választották.

A perzsa írnokok az általuk ismert minta, a legmagasztosabbnak tekintett százszánida hagyományok alapján szervezték meg az államigazgatást. Ennek keretében az adminisztráció csúcsán álló *rasā'il*-hivatalnokok nemcsak az uralkodói levelezéseket bonyolították és tartották karban, hanem az uralkodó munkáját segítő útmutató iratokat is készítettek, amelyekhez felhasználták az etnikai és kulturális tudatukban mélyen gyökerező nemzeti hagyományaik, történelmi és kulturális örökségük elemeit. Ezek nyilvánosságra kerülése egyrészt alakította a politikai és közgondolkodást, másrészt hozzájárult a perzsa nemzeti öntudat megőrzéséhez.

Az arabok ügyét és dominanciáját védelmező – jellemzően szintén *mawālī* státuszú – értelmiség attól tartott, hogy a perzsa irodalmi tevékenység a kultúra és a civilizáció elirániasodásához vezet, amelyben az araboknak említésre méltó szerepük az iszlám elhozatalán és az arab nyelven kívül nem marad.

4.1. Költészet és adab

Az arabok és perzsák közötti kulturális vetélkedés első megnyilvánulásának tekinthető a beduin hagyományokat és értékeket őrző költészet és a perzsa gondolatok kifejezésére alkalmasabb próza helyzetének alakulása.

Az iszlám előtt a beduin törzsi költészet biztosította a kollektív emlékezet, ezzel együtt a törzs identitásának megőrzését. Hordozták a *murū'a*-ban összegzett

etikai és morális értékrendet, az *‘aṣabiyya*-ban megnyilvánuló közösségi szolidaritást és összetartozás-tudatot, végül fenntartották a múlt és jelen közötti történelmi folytonosságot. Vagyis a pogánykori versek tartalmazták azokat a határképző elemeket, amelyek segítségével egyik törzs megkülönböztethette magát a másiktól. Ezek megőrzéséért és továbbadásáért a törzsi költők és hagyományozók mintegy társadalmi intézményként feleltek.

Az iszlám megváltoztatta a hagyományos társadalmi berendezkedést, az évezredes törzsi hierarchiát és az életviszonyokat. Korábban ismeretlen erkölcsi értékrendszerrel lépett elő: a törzsi-vérségi kapcsolatokat az iszlám iránti lojalitással írta felül, a pogánykor közösségi gondolkodása helyett az egyén személyes felelősségvállalását hirdette. Ideállá egyre inkább a letelepedett, városi életmód vált. Az új törvény felszámolta vagy újraértelmezte a csoport határait, amivel a társadalom nagy részét elbizonytalanította.

A beduin költészet – habár mint műfaj továbbra is népszerű maradt – elvesztette élő kapcsolatát a közösséggel, és a korábban valódi társadalmi funkcióval rendelkező *qaṣīda* műfaji keretté, a költészet standard formájává vált. Ezzel párhuzamosan az intézményi jellegüket veszítő költők és hagyományozók egyre inkább az új hatalom propagandistáivá és kiszolgálóivá süllyedtek. Az omajjád korszaktól kezdve a költészet mesterséggé vált, művelőik között növekvő számban tűntek fel nem arab származásúak, akik a technikai tudás birtokában formailag tökéletes verseket alkottak, de érzelmileg már nem kötődtek (hiszen nem is kötődhettek) sivataghoz, sátorhoz, elhagyott táborhelyhez. Az arab költők az *‘udrita ġazal*-ban egy ideig még őrizték a hagyományos képeket, de az idealizált múlt iránti nosztalgia és az egyén központba helyezése inkább a társadalmi bizonytalanságot, mint a valódi érzelmeket fejezte ki.

A beduin költészet jórészt idegen írástudók által összegyűjtött, megőrzött és tudományosan feldolgozott emlékei az *‘abbāsida* időszakban részben rehabilitálódtak. A perzsa kulturális örökséggel szemben az arabok pogánykori verseiket állították, amelyek bizonyították dicső múltjukat, biztosították a *ġāhiliyya*

arabságával a történelmi folytonosságot és felmutatták az iszlám előtti arab kulturális repertoár teljes spektrumát. A beduin költészet felfogásában azonban gyökeres változás történt: míg megszületése idején egy-egy törzs kollektív tudatát hordozta, addig az 'abbāsida időszakban a teljes arabság szintjére emelték. Törzsek felettségével válhatott az arab identitás építésének eszközévé. Értékét és presztízsét növelte továbbá, hogy a születőben lévő arab nyelvtudomány a Korán mellett a pogánykori költészet termékeit kiemelten fontos forrásként kezelte. Paradox helyzet állt elő: éppen úgy a *mawālī* tette a legnagyobb szolgálatot az arabságtudat körvonalazásában és megerősítésében, mint ahogyan az ő hagyományainak reflexiójaként kerülhetett sor a beduin költészet ártértékelésére.

A költészettel szemben a próza nem örvendett különösebb tekintélynek az arabok között, ezért ha úgy tetszik, a perzsák és más *'ağam* műfajának tekinthetjük. Az eredeti perzsa, indiai, görög munkák arabra ültetése által azonban egyre nagyobb teret hódított az arab nyelvű irodalomban.

A műfaj nevéül is szolgáló *adab* a pogánykorban az ősök követendő hagyományát, példáit, erkölcsi útmutatását jelentette és a teljes ember (*kāmil murū'a*-jának részét képezte. Az iszlám megjelenése után – az idegen kultúraformáló erők hatásától nem mentesen – az *adab* fogalma kibővült és fokozatosan jutott el a világi jellegű kultúra, műveltség jelentéséig. Legfontosabb sajátossága, hogy határozottan elkülönül a vallástudományoktól (*'ilm*). Teljesen kifejlett középkori felfogásában az *adab* egy igen széles skálán mozgó, tanulással megszerzett, erkölcsi tartalommal rendelkező, szerteágazó, eklektikus tudást és e tudás alkalmazásának tudását jelentette. Formailag felölelte a korabeli általános műveltség egészét a világi és vallási hagyományok, írott és íratlan törvények ismeretétől a szokások, illemszabályok elsajátításán és alkalmazásán át a nyelvi, filológiai, illetve az irodalomhoz, az irodalmi hagyományokhoz valamilyen módon kapcsolódó szakmai ismeretekig. Az általános műveltség talaján kifejlődő irodalmi műfaj, az *adab*-irodalom témájában érinthette a pogány- és iszlámkori prózát és költészetet, bölcsességet-bölcséletet, vallási és civil tárgyú szónoklatokat,

történeteket, akár arab, akár idegen eredetűek is voltak azok. A felhalmozott tudás feldolgozásának irányát tekintve lehetett aktív, amelynek során létrejöttek az eredeti művek, és lehetett passzív, vagyis irodalomtudományi és filológiai-nyelvi ismeretek közvetítése az irodalmi termékek szemléltető célú felhasználásával. Az *adab* végterméke ennek alapján lehetett eredeti munka vagy fordítás, illetve másodlagos mű, antológia, gyűjtemény.

4.2. Új azonosulási minták

Az *adab*-irodalom az egész társadalom számára adott egy új típusú azonosulási mintát, amelyben helye van az arab és nem arab hagyományoknak, történelmi múltnak. A közösség összetartozás-érzését erősíthette az *adab* által közvetített újfajta kötődés, amelynek alapja a vérrokonság és az etnikai azonosság helyett az iszlám által körülhatárolt közös kultúra és civilizáció.

Az *adab*-irodalom két jellemző ágon indult fejlődésnek. Minthogy létrehozásában a titkároknak meghatározó szerepük volt, ők alakították ki azokat a műfaji kereteket, amelyek között az idegen kulturális elemek eljutottak az arab beszélőközösséghez. Ezek legkorábban eredeti munkák arab fordításai voltak. Az arab olvasóközönség a jellemzően tudományos görög munkák fordításait kevesebb kritikával és nagyobb tisztelettel fogadta, a szászánida eszményeket közvetítő, a technikai ismereteken kívül eső szépirodalmi és történeti munkákat azonban már nagyobb gyanakvással szemlélte. Az utókor e korai szerzőkre gyakran a šu'ūbita jelzőt sütötte különösen amiatt, mert a korai titkári *adab* művelői célközönségüknek kimondottan az uralkodókat és legszűkebb környezetüket tekintették, valamint mert munkáikhoz a szászánida forrásokon kívül más, legkevésbé arab hagyományokat közvetítő darabokat nem vettek igénybe.

Az *adab*-felfogás fejlődésével párhuzamosan, az óriási tudáshalmazt szintetizálva alakult a perzsa irodalmi dominanciával szemben a szépirodalmi, kulturális *adab*. Szerzői szintén kliensek voltak, azonban a korszak műveltség-

civilizációs küzdelmeit arab ügynek tekintették és arabként élték meg abban az értelemben, hogy az *adab* eklektikus, sokszínű műveltségét nem egy szűk elit tulajdonának, hanem az egész közösség birtokának tekintették. A művelt eliten belül az arab dominancia fenntartásában látták az iszlám birodalom és közösség megmaradásának és jólétének zálogát, ugyanakkor az elit kötelességének tekintették, hogy helyes példát mutasson a köznépnek életvitelében, műveltségében és erkölcsiségében.

Az al-Ma'mūn kalifa uralkodását jellemző szabad szellemi légkör, a mu'tazilita tanokat az állami filozófia szintjére emelő *miḥna* lehetőséget nyújtott arra, hogy a társadalom tagjai és csoportjai újraértelmezzék kötődéseiket az iszlám közösségben belül.

Al-Ġāhiz kulturális programjának alapja a kulturális repertoárok egyenjogúsága, bármely nép etnikai és kulturális sovinizmusának elutasítása volt. Ez a program nem igényelt kizárólagos kötődést. Amennyire lehetett, háttérbe szorította ugyan a perzsa örökséget és helyette az arabok presztízsét növelő, történelmi és kulturális kötődésüket erősítő, újraértelmezett és összefüggéseiben magyarázott témákra helyezte a hangsúlyt, de mint az iszlám civilizációjától idegen kulturális elemet, soha nem vetette el. Az idegen gondolatokat és hagyományokat mindaddig elfogadta, míg azok nem váltak a kizárólagosságra törekvő etnikai érzelmek kifejezőivé és mint ilyenek, az iszlám egységére veszélyes jelenséggé. Számára a közösség határát elsősorban az iszlám jelölte ki és összetartó tényezőnek tekintette a nyelvet is, amelynek hajlékony, színes használatával és kivételeztségének magyarázatával példát mutatott és eligazított minél tökéletesebb és tisztább használata felől. Programjában a közösség tagjai a korábbi civilizációk örökösei, így nincs okuk származásukat megtagadni, de kötelességük e sokszínű kultúra minél alaposabb és szélesebb körű elsajátítása úgy, hogy közben egyik népet sem helyezik a másik fölébe. A ġāhiz-i gondolat értelmében így szolgálható leginkább az iszlám és az arab 'abbāsida hatalom védelme.

Al-Ġāhiz kulturális programjának kiteljesedését gátolta a központi politikai filozófia megváltozása. A *mihna* megszüntetése és az iszlám ortodoxia restaurációja már nem kedvezett a szabadgondolkodásnak, a görög filozófia és az ezen alapuló mu'tazilita doktrína az iszlámra nézve veszélyesnek találtatott, a többes kötődés gyanakvásra adott okot.

Ibn Qutayba idejére az *adab* tartalmát egésznek és befejezettnek tekintették: a perzsa és az arab kulturális repertoár elemei egyenrangúként épültek be a közösség műveltségébe, de újabb idegen tudás iránt már nem volt igény. Ezzel párhuzamosan az etnikai gondolkodás lehetőségei beszűkültek és a šu'ūbita jelzőhöz egyre több negatív érzelmeket társítottak. Ibn Qutayba kulturális programjában nyoma sincs a ġāhiz-i megengedésnek, számára a lojalitásnak és szolidaritásnak csak egyetlen iránya létezett, az arab identitás. Programjával azt sugallta, hogy a muszlimoknak választaniuk kell a széthúzás és az összetartozás között. A származási-etnikai gondolkodást a széthúzás megnyilvánulásának és a kalifátus elleni támadásnak tekintette, míg az összetartozás jeleként az arab és muszlim szinonim értelmezését szorgalmazta. Programjából nem zárta ki teljesen a „beleszületettség” emlékét, de ennek meghatározó voltát elutasította. Az iszlám és a kalifátus őszinte támogatójának azt tekintette, aki nemcsak elismerte, de át is érezte, hogy a bölcsesség letéteményesei az arabok.

4.3. A csoportidentitás megnyilvánulásai

A *šu'ūbiyya*-nak a perzsa nemzeti öntudat fenntartásában volt szerepe. Ahogy az arabpárti értelmiség egyre közelítette egymáshoz a muszlim közösség és az arabság értelmezését, tette egyre kizárólagosabbá a szolidaritásnak és az összetartozás-érzésnek ezt az irányát, nem meglepő, hogy a perzsák egyre inkább a konfliktusos identitás irányába mozdultak. Míg kezdetben az arabokkal egyenlő bánásmódot és megítélést igényelték a maguk számára, az egyre határozottabban körvonalazódó arabságtudattal ütközve fokozatosan jutottak el az arabság mint kulturális entitás

elutasításáig. Végül a perzsa szélsőségesek úgy alakították etnikai identitásuk határait, hogy az hozzáilleszthető volt az iszlám közösség határaihoz (bár annak csak egy szakaszát, a síita irányzatot érintette), etnikailag azonban határozottan megkülönböztették magukat a birodalom más népeitől, mindenekelőtt az araboktól.

A *šu'ūbiyya* határképző mechanizmusa az arabokkal való összehasonlítás és a perzsa kulturális örökség érdemként való feltüntetése volt. A szerzők érveiket kisebb részt a költészetben, nagyobb részt az *adab*-irodalom keretein belül hozták nyilvánosságra. Mindazonáltal egy sem volt közöttük, aki egész életművét a *šu'ūbita* propaganda szolgálatába állította volna. Sokkal inkább az egyes művekben fedezhetők fel a *šu'ūbiyya*-t jellemző vagy *šu'ūbitának* minősített részek és megnyilvánulások. A középkori arabpárti szerzők, akik személyesen tapasztalták meg az arabok támadását, ezt a különbséget figyelmen kívül hagyták és mindenkit *šu'ūbitának* neveztek, aki véleményük szerint megsértette az arabokat vagy egyszerűen perzsa származásával büszkélkedett.

A *šu'ūbiyya* kezdetén az egyenlőségre törekvő *mawālī* igényeik jogosságát az ezt előíró Korán-idézetekkel és prófétai hagyományokkal támasztották alá, ám hamarosan kiterjesztették érveiket a származástan területére is. Így a *šu'ūbiyya* közvetlenül is hatással volt a genealógiai kutatások fejlődésére, egyszersmind a tudományos eredmények felhasználójává is vált. A genealógiai vitákban egymással szemben állt az arabok vérségi kapcsolatainak felépülő törzsi rendszer és az *'ağam* birodalmi múltja. Az arabság kollektív tudatában őrzött *'ašabiyya* analógiájára az arabok tiszta és világos származásához fűzött hiedelmével szemben a *šu'ūbiták* a maguk kulturális tudatát mint értéket állították. Az ő *nasab*-jukká az vált, hogy hosszú és dicső történelmet magukénak mondható birodalomalkotó népek sorába tartoznak, *hasab*-juk pedig uralkodóik, mítikus és valódi őseik, ezek emlékeztetése és az általuk mutatott erkölcsi példa lett.

A *šu'ūbita* viták következő szintjén az egyenlőségre törekvés fokozatosan és szükségszerűen alakult át az arabok mindenféle érdemeinek, felsőbbrendűségének cáfolásává. Az erőteljes etnikai színezet és durva hangnem néhány kutatót arra

indított, hogy a *šu'ūbiyya*-t és a *zandaqa*-t közvetlen kapcsolatba hozza és egymás folyományának tekintse. Véleményem szerint – nem tagadva, hogy az eretnek mozgalmak az etnikai tudat életben tartásához és politikai törekvéseik igazolásához meríthettek a *šu'ūbiyya* elemkészletéből – a két mozgalom céljaiban, módszereiben és hatásaiban is különbözött egymástól. Míg a *zandaqa* alapvető célja a perzsa függetlenség és egy szászánida mintájú társadalom fel- vagy újjáépítése volt, addig a *šu'ūbiták* soha nem gondolkodtak a fennálló rend lebontásán, mindössze a társadalmi egyenlőtlenségekre és a *mawālī* társadalmi mobilitás iránti igényére hívták fel a figyelmet. Akármennyire is károsnak mondták a *šu'ūbiyya*-t az iszlám egységére, a perzsa értelmiségi elit soha nem volt képes akkora réseket ütni rajta, mint a perzsa nacionalisták függetlenségi mozgalmai. Míg a *zandaqa* valóban rombolt, addig a *šu'ūbiyya* az iszlám társadalom szellemiségének, kultúrájának, tudományosságának fejlődéséhez és gazdagodásához járult hozzá. Végso soron ki-provokálta, hogy az iszlám megjelenése és a hódítások következtében elbizonytalanodott társadalom újrakeresse és felépítse önképét.

A perzsák egységes kulturális entitásként voltak képesek fellépni az arab arroganciával és felsőbbrendűséggel szemben. Ez annak volt köszönhető, hogy az iráni birodalmakban kialakult a nép összetartozását kifejező, a hatalom által is támogatott és szorgalmazott „nemzeti érzés”, amely kiterjedt a vallási, politikai és kulturális kötődésre és biztosította a régi birodalmakig visszamenő történelmi folytonosságot. Ezt a közösségi tudatot az arab hódítás megtépázta, és majd csak egy évszázad múlva fedezték fel ismét. Az 'abbāsida adminisztráció központjaiban dolgozó perzsa írástudók sikeresen emelték a magas műveltség szintjére a régi perzsa kultúra elemeit, tartották életben történelmi hagyományait, terjesztették életmódjukat a legszélesebb néprétegek körében. A *šu'ūbiyya* hozzájárult öntudatuk erősítéséhez, amit a perzsa nacionalisták kihasználtak függetlenségi törekvéseik propagandájához, és ez végül a perzsa részfejedelemségek létrehozásáig, majd az önálló államiság elnyeréséig vezetett.

A perzsák egyedülálló teljesítményéhez hasonlót a korabeli birodalom más népei nem tudtak nyújtani. Némelyik etnikai csoportnál felfedezhetők ugyan a *šu'ūbiyya* nyomai, de a perzsákéval összevethető alapossággal kidolgozott, céljában és módszereiben megegyező tartós irodalmi mozgalmat nem találunk.

Két távoli, egy andalúziai és egy berber munka részletesebb vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a perzsa *šu'ūbiyya* sikerét egyrésztől a náluk létező „nemzeti érzésnek”, másrésztől a birodalom más népei integrációjának tulajdoníthatjuk. Mind a spanyolországi szlávok, mind az észak-afrikai berberek viszonylag jól integrálódtak az iszlám társadalomba, és nyelvileg, vallásilag, kulturálisan azonosulni voltak képesek vele. Közösségeik határai illeszkedtek az iszlám közösségéhez, és míg Ibn García írása egy egyensúlyban lévő kettős kötődésről tanúskodik, addig a berberok az azonosulás asszimilációs útját választották, amikor eredetüket is az arabokéhoz igyekeztek kötni, de legalább közelíteni. Ibn García egy – mégha rövid ideig is – hatalmon lévő elit szószólójaként kritizálta az arabokat, ezzel szemben a berberok, lázadásaik és a szembenállást kifejező szektás különbségeik ellenére elfogadták az arab dominanciát.

A birodalom keleti felében az öntudatos perzsák a kulturális, a teljes nyelvi, a többségi vallási, szélsőségeik pedig a politikai hegemoniát is elutasították. Történelmi és kulturális múltjukhoz való erős kötődésüknek köszönhetően azonban az iszlám kultúra számos idegen elemmel gazdagodott. Az etnikai ütközések eredményeként az arabok is kialakíthatták az 'abbāsida kori iszlám társadalomba illeszthető, a pogánykori múltat sem megtagadó, időnként a muszlimmal azonosított identitásukat.

5. A tanulmány témakörét érintő publikációk

- „Női nyelv – női lét: a középkori arab nők nyelvi jelenléte a korabeli arab prózairodalom tükrében”. *Keletkutatás*. A Körösi Csoma Társaság folyóirata. 2010. ősz. Szerk. Dávid Géza és Fodor Pál. Budapest: Körösi Csoma Társaság. 2010.27-34.
- „Al-Ġāhiz *Manāqib at-turk* című értekezése és a *šūʿūbiyya* mozgalom”. *Orientalista Nap 2003*. Szerk. Birtalan Ágnes és Yamaji Masanori. Budapest: MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet. 2003.50-60.
- Al-Ġāhiz Manāqib at-turk című esszéjének elemzése*. Szakdolgozat. 1999. (Oktatási segédanyag, ELTE Sémi Filológiai és Arab Tanszék.)